

**САМОНАЗИВАННЯ ЯК ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ
ВВІЧЛИВОСТІ**

У статті на матеріалі листів українських інтелігентів XIX – початку XX ст. розглядаються епістолярні чемні форми і формули самоназивань та способи їх вираження. Автор звертає увагу і на стилістично марковані ввічливі самоназивання.

Ключові слова: епістолярна форма самоназивання, епістолярна формула самоназивання, антропонім, псевдонім, криптонім, етикетна лексема.

Epistolary polite forms and self-denomination formulas as well as means of their expression are analysed in the article on the basis of letters of Ukrainian intellectuals of the 19th – beginning of the 20th c. The author also pays attention to the stylistically marked polite self-denominations.

Key words: *epistolary form of self-denomination, anthroponym, pseudonym, cryptonym, etiquette lexeme.*

У функціонально-семантичній системі епістолярної ввічливості XIX – початку XX ст. важливе місце займали самоназивання, якими, як правило, закінчувалися листи. Розгляду самоназивань, уживаних у мовному етикеті української епістолярії, присвячені роботи С. Богдан [2, с. 359; 3, с. 17-18]. Однак у статтях С. Богдан ця важлива проблема хоч і порушена, але розв'язана лише частково. На сьогодні в українському мовознавстві відсутні роботи, в яких би розглядалось самоназивання як епістолярна етикетно-ввічлива одиниця, вживана у листах XIX – початку XX ст.. Така спроба робиться нами вперше. У даній статті ставимо за мету проаналізувати форми та формули самоназивань, які функціонували в епістолярію, з'ясувати способи їх вираження, а також вказати на їх стилістичні можливості.

Самоназивання як епістолярний засіб чемності у листах українських інтелігентів XIX – початку XX ст. виражалося різноманітними антропонімами. Так, деякі листи закінчувалися власним особовим офіційним ім'ям чи його розмовним варіантом, які функціонували самостійно або у складі епістолярних формул прихильності: “Щиро прихильний до Вас Панько” (П. Куліш до М. Павлика) [4,с.298]; “Всією душею прихильний до тебе все той же Опанас” (П. Саксаганський до Д. Яворницького) [10,с.278]; “Ольга” (О. Кобилянська до О. Маковея) [16,с.327]; “Щиропочитаючий Вас і шануючий Марко” (М. Кропивницький до Б. Грінченка) [22,с.445]; Для вираження доброзичливого ставлення до адресата епістолярні самоназивання ускладнювалися присвійними займенниками *твій, твоя, ваш*, а також зрідка етикетними епітетами: “Твій до ями могильної Кесар” (К. Білиловський до Д. Яворницького) [10,с.77]; “Ваш А. Хванько” (А. Кримський до І. Франка) [21,с.191]; “Твоя Ольгуна” (О. Кобилянська до Х. Алчевської) [16,с.624]; “Щира Солоха” (С. Крушельницька до М. Павлика) [23,с.276] “Ваша Леся” (Леся Українка до Л. Драгоманової) [37,с.67]. Повтор займенника *твій* сприймався як посиленний вияв доброзичливості та прихильності: “Твій-твій Цезар” (К. Білиловський до Д. Яворницького) [10,с.94]. Іноді листи закінчувалися прізвиськом: “Щирий Ваш Куліш” (П. Куліш до С. Носа) [4,с.256]; “Твій ледачий Федькович” (Ю. Федькович до Д. Танячкевича) [39,с.379]; “Ваша Кобилянська” (О. Кобилянська до Петко Тодорова) [16,с.546]; “Ваш щирий Чайковський” (А. Чайковський до М. Коцюбинського) [29,с.244]; Часто роль чемного самоназивання у листах виконували офіційне власне особове ім'я та

прізвище адресанта: “Кланяючись Вам низенько і поздоровляючи, *щиро пишуь Ваш Іван Франко*” (до М. Сумцова) [42,с.159]; “*Щире Вас шануючий Богдан Лепкий*” (до В. Гнатюка) [12,с.341]; “*Ваш увесь Микола Вороний*” (до М. Коцюбинського) [26,с.155]; “... *сердечний Ваш Андрій Чайковський*” (до М. Коцюбинського) [29,с.238]; “... і *остаю завше Ваша щира Євгенія Ярошинська*” (до О. Кобилянської) [47,с.421]; “*З щирою повагою до Вас Архип Тесленко*” (до Є. Чикаленка) [36,с.503]; “... *зістаю з високим поважанням Наталія Кобринська*” (до Ганни Барвінок) [17,с.397]. З метою самоприниження у таких утвореннях замість офіційної форми власного імені вживався її народнорозмовний варіант: “*Щиро вас кохаючий Грицько Квітка*” (до Т. Шевченка) [15,с.241]; “*Твій поки світ-сонця Яцько Кухаренко*” (до Т. Шевченка) [30,с.29]; “*Прихильний до Вас Панько Куліш*” (до С. Носа) [4,с.258]; “*Ваш щирий Хванько Кримський*” (до І. Франка) [21,с.28].

Власне ім'я і назва по батькові як епістолярне шанобливо-ввічливе самоназивання трапляється дуже рідко, як, наприклад, у листах В. Гнатюка до М. Коцюбинського: “*Ваш Володимир Михайлович*” [26,с.306]; “*Володимир Михайлович*” [26,с.314]. Батьківське наймення як самоназивання разом з ініціалами зустрічається у листі О. Кобилянської до І. Сімович: “*Ваша О. Юліанівна К.*” [16,с.644].

Називання адресантом самого себе на ім'я, по батькові та на прізвище у листах вживається зрідка: “*Ваш іскренний Іван Николаєв Вагилевич*” (до М. Максимовича) [44,с.205]; “*Щиро прихильний до Вашої спасенної праці Куліш Олелькович Панько*” (до М. Павлика) [4,с.273]. У прикладі, взятому з епістолярію П. Куліша, найменування по батькові стоїть у препозиції до власного імені, що є давньою українською традицією [13, с. 17].

Крім справжніх імен і прізвищ, у ролі епістолярних самоназивань виступали прибрані імена та прізвища. Наявність численних псевдонімів в українській культурі ХІХ – початку ХХ ст. вчені пояснюють складними політичними умовами. Так, після Валуєвського розпорядження 1863 р. та Емського указу 1876 р., які до краю обмежили друкування українською мовою, східноукраїнські автори частим вживанням псевдонімів прагнули дезорієнтувати цензуру, вирвати в неї дозвіл на друк. Виступаючи в російських чи західноукраїнських періодичних виданнях, вони не хотіли виявляти себе, щоб не попасти під нагляд. Це саме стосується й діячів Галичини...” [8, с. 19].

Для самоназивання автори листів часто послуговувалися власне псевдонімами, тобто утвореннями, “що дають повне враження прізвища й імені автора” [8, с. 27]. Напр.: “*Прихильний до Вас Панько Хуторний*” (П. Куліш до М. Старицького) [4, с. 292]; “*Щиро шануючий Вас Іван Нечуй*” (І. Нечуй-Левицький до І. Белея) [33, с. 315]; “... *остаю з високим поважанням Василь Лукич*” (В. Левицький до М. Коцюбинського) [28, с. 293]; “*Всім серцем прихильний до Вас Цезар Білило*” (К. Білиловський до Д. Яворинського) [10, с. 46]; “*Дмитро Байда*” (Д. Яворницький до Д. Мордовця) [11, с. 131]; “*Ваш Марко Черемшина*” (до М. Павлика) [43, с. 361]; “*Ваш щиро прихильний Павло Граб*” (П. Грабовський до К. Паньківського) [6, с. 258]; “*Щиро поважаюча Вас Леся Українка*” (до В. Гнатюка) [37, с. 135]. Іноді в кінці листів вживалося лише прибране ім'я: “*Маю бути завжди готовим на послугу – Панько*” (П. Грабовський до І. Франка) [6, с. 170]; “*Уляна*” (Уляна Кравченко до І. Франка) [20, с. 455]; “*Прийміть моє глибоке і правдиве поважання. Мирон*” (І. Франко до О. Лашкевича) [41, с. 197]; “*Леся*” (Леся Українка до О. Кобилянської) [37, с. 295]. Деякі адресанти послуговувалися прибраним прізвищем: “... *не забувайте бідного Дармогря*” (Т. Шевченко до М. Лазаревського та С. Гулака-Артемівського) [45, с. 140]; “*Ваш щиро Перебендя*” (О. Кониський до М. Коцюбинського) [28, с. 83]; “*Байда*” (Д. Яворницький до Д. Мордовцева) [11, с. 129]; “*Ваша Дніпрова Чайка*” (Л. Василевська до М. Коцюбинського) [27, с. 456]; “*Нечуй*” (І. Нечуй-Левицький до І. Белея) [33, с. 305]; “... і дуже прошу не забувати дуже Вас шануючого Лупулеску” (Ф. Вовк до М. Грушевського) [32, с. 104]; “... *остаю з високим поважанням Ваш щирий Лукич*” (В. Левицький до М. Коцюбинського) [28, с. 297]. Якщо псевдонім складався з

прибраних імені і прізвища, то могло вживатися лише прізвище, а замість імені – початкова літера з крапкою: “З поважанням Л. Українка” (до В. Гнатюка) [37, с. 372]; “Стискаю Вашу руку П. Журба” (П. Грабовський до І. Франка) [6, с. 172]; “... остаюсь з глибоким і справжнім поважанням М. Черемшина” (до О. Маковея) [43, с. 361].

Іноді псевдонім стояв поряд зі справжнім іменем та прізвищем: “Вірте, що шаную Вас дуже і повік Вам щирій на службу Грицько Квітка, або Основ’яненко” (до Т. Шевченка) [15, с. 200]; “... зістаю цілим серцем всегда готовий на услуги Ваші Далибор Іван Вагилевич” (до М. Погодіна) [44, с. 194]; “Щиро кохаючий, і поважаючий, і шануючий Вас Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)” (до П. Житецького) [14, с. 241]; “Поки що дозвольте мені при сій нагоді висловити Вам ту щирю глибоку пошану, яку я здавна маю до Вас. Л. Косач-Квітка (В літературі Леся Українка)” (до М. Аркаса) [38, с. 251]; “... пишу з правдивою до Вас пошаною Марко Черемшина (Іван Семанюк)” (до А. Музички) [43, с. 370].

Частотною у вживанні епістолярною формою самоназивання були криптоніми, тобто “приховування авторства шляхом подачі ініціалів імені або прізвища, або імені й прізвища, а часом – імені, по батькові й прізвища, а також початкових літер псевдоніма автора” [8, с. 29]. Найпоширенішими формами самоназивань в епістолярію ХІХ – початку ХХ ст. були криптоніми, що походили від прізвищ та імен авторів, або від псевдонімів: “Душею Ваш П.К.” (П. Куліш до О. Милорадовичівни) [4, с. 155]; “Ваш І.Ф.” (І. Франко до Івана Шишманова) [42, с. 49]; “Ваш Г.” (М. Грушевський до С. Єфремова) [31, с. 189]; “Л.У.” (Леся Українка до І. Франка) [37, с. 373]; “Ваша О.К.” (О. Кобилянська до С. Садовської) [16, с. 617].

Листи могли закінчуватися і присвійними займенниками *твій, ваш*, які вживалися у значенні відданий тобі, вам, прихильний до тебе, до вас: “Твій” (П. Куліш до дружини) [4, с. 84]; “Ваш...” (І. Франко до Уляни Кравченко) [41, с. 520]. У ролі самоназивання у листах Лесі Українки до О. Кобилянської виступав неозначений займенник: “Хтось” [37, с. 326]. Зрідка роль самоназивань виконували загальні іменники (назви за товариськими стосунками, власне українські лексеми та ін.): “Щиро прихильний земляк” (Л. Глібов до О. Кониського) [5, с. 363]; “Ваш приятель” (І. Франко до В. Озаркевича) [40, с. 180].

У листах ХІХ – початку ХХ ст. часто використовувалась як самоназивання епістолярна ввічлива формула “Ваш (твій) покірний слуга”, яка вже на той час мала відтінок застарілості і, очевидно, була запозичена з російського мовного етикету [1, с. 428-429]. На українському мовному ґрунті цей фразеологізм епістолярної ввічливості зазнав змін. Так, деякі адресанти використовували його у майже незміненому вигляді: “Прийміть же, ласкава пані, щирій поклін і поздоровлення від Вашого покірного слуги Івана Франка” (до Олени Пчілки) [40, с. 584]; “Ваш покірний слуга Т. Романченко” (до Д. Яворницького) [10, с. 263]. Іноді прикметник *покірний* опускався: “Поручаючись Вашій щирій приязні, остаюсь Вашим слугою” (І. Франко до Н. Кобринської) [40, с. 531]; “Так Вам зичить Ваш слуга Федькович” (до М. Бучинського) [39, с. 369].

Епістолярний фразеологізм ввічливості “Ваш покірний слуга” набував шанобливого забарвлення, якщо поєднувався з фразеологізмом *мати честь*, тобто бути гідним, з великим задоволенням щось робити, здійснювати: “... маю за честь бути, шановний пане, Вашим покірним і дуже відданим слугою” (П. Гулак-Артемівський до М. Максимовича) [7, с. 214]; “Маю честь бути Вашим покірним слугою” (І. Нечуй-Левицький до управи Ставропігійської управи) [33, с. 256]; “... маю честь бути Вашою покірною слугою” (П. Литвинова до Ф. Вовка) [46, с. 109]. Замість прикметника *покірний* у листах українських авторів використовувались етикетні епітети *щирій, щироприхильний, вірний, відданий, зичливий (діал. жичливий), уклінний, похильний, послушний* (рус.) та інші: “З глибоким поважанням залишаюся найпокірнішим слугою вельмишановного пана і добродія Петро Артемівський-Гулак, лектор польської мови в Харківському університеті” (до З. Доленги-Ходаковського) [7, с. 213]; “Остаюсь жичливим слугою” (К. Паньківський до

М. Коцюбинського) [29,с.36]; “*Щироприхильний слуга Ваш П. Куліш*” (до Я. Головацького) [4,с.137]; “Не гнівайтесь, що Вас турбую, *просить Вас Ваш уклінний слуга Федькович*” (до М. Бучинського) [39,с.369]; “*Залишаюся з належною пошаною і щирою вдячністю ясновельможному пану радникові послушним слугою*” (М. Шашкевич до Т. Василевського) [44,с.126]; “*Вірний Ваш слуга Федькович*” (до О. Партицького) [39,с.368]; “*Щирим слугою лишуся*” (М. Лисенко до К. Студинського) [24,с.391].

До складу епістолярного виразу ввічливості іноді входили загальні іменники (назви людей за товариськими стосунками, деривати з суфіксом –тель та інші), як наприклад, у листах представників “Руської трійці”: “*Поручаюся пам’яті, зичливий слуга і приятель Іван Вагилевич*” (до Я. Головацького) [44,с.210]; “*Ваш почитатель і слуга Яків Ф. Головацький, публічний ординарний університетський професор*” (до Ю. Федьковича) [44,с.324]; “*Ваш вірний слуга і друг Д. Іван Вагилевич*” (до М. Максимовича) [44,с.204]; “*Із сим прощайте, майтеся гаразд – що Вам зичить Ваш поважател, покірний слуга Яків Федорович Головацький*” (до П. Лукашевича) [44,с.308]. Утворення з праслов’янським суфіксом –тель самостійно роль чемних самоназивань виконували у листах зрідка з метою створення високої тональності спілкування. Як зазначає С. Самійленко, “суфікс –тель уже в давньоруській мові виходив з ужитку, використання його було надто обмеженим, а наявність утворень у ній з суфіксом –тель пояснюється великою мірою впливом мови старослов’янської. В історії літературної української мови спостерігається обмеження утворень із суфіксом –тель, перехід їх у розряд стилістичних засобів мови [34,с.25-26]. Напр.: “*Маю честь бути Вашого високоблагородія щирим почитателем*” (Я. Головацький до О. Бодяньського) [44,с.321]; “*Ваш щирий доброжелатель І. Левицький*” (І. Нечуй-Левицький до В. Барвінського) [33,с.259]; “*Ваш великий шануватель А. Кримський*” (до П. Житецького) [21,с.322]. Цікаво, що подібних утворень з суфіксом –тель у “Толковом словаре русского речевого этикета” А. Балакая немає. Разом з тим в етикетній ситуації самоназивання адресанти іноді послуговувалися епістолярним виразом чемності “*Готовий (ладний) до послуг (на послугу)*, запозиченим з російського мовного етикету: “*Зістаю з глибокою почесною, всегда готовий ід Вашим услугам Далибор Іван Вагилевич*” (до П. Шафарика) [44,с.202]; “*З тим Вашій ласці приязно кланяюся до всякої послуги Вам, моєму любому Добродієві, по всяк час готовий П. Куліш рукою власною*” (до М. Костомарова) [4,с.62]; “*Щиро поважаючий, завжди готовий до послуг Ваших В. Доманицький*” (до Марка Вовчка) [25,с.373]; “*З щирою повагою завжди готовий на послугу Павло Грабовський*” (до І. Франка) [6,с.169]; “*... лишаюся з повагою ладний до послуг Ваших Вол. Дорошенко*” (до М. Грушевського) [32,с.242].

В епістолярній ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. функціонували формули самоназивань, до складу яких, крім антропонімів та криптонімів, входили різні етикетні лексеми. Так, у листах деяких авторів трапляється як етикетний дериват *покірник*, утворений від прикметника *покірний*: “*Шануючий і прихильний до Вас покірник Мих. Старицький*” (до Б. Грінченка) [35,с.450]; “*Щирий Ваш покірник*” (М. Лисенко до Г. Маркевича) [24,с.349]; “*Зостаюсь Ваш щирий покірник І. Левицький*” (І. Нечуй-Левицький до В. Барвінського) [33,с.281]; “*Ваш покірник О. Барвінський*” (до М. Коцюбинського) [26,с.44]; “*... пишуць Вашим покірником Ів. Франко*” (до П. Житецького) [42,с.167]. М. Старицький в одному з листів послуговується неологізмом *услужник*: “*З великим пошановком і щирим, нехибним прихилом високоповажного добродія певний услужник М. Старицький*” (до І. Шрага) [35,с.570]. Часто до складу епістолярних ввічливих формул самоназивань входила етикетна лексема *прихильник* (тобто той, хто приязно, доброзичливо, з симпатією ставиться до кого-небудь) і значно рідше утворення *прихильниця*: “*Правдивий прихильник Ваш Панько Куліш*” (до С. Носа) [4,с.260]; “*... і зостаюся Ваш щирий прихильник Хванько Кримський*” (до О. Огоновського) [21,с.22]; “*А за усім беру за честь бути Вашим прихильником*” (О. Новодворський до М. Коцюбинського) [29,с.27]; “*... зостаюсь з високим поважанням щирий прихильник таланту Вашого Михайло Коцюбинський*” (до Н. Кобринської)

[19,с.272]; “*Остаю все щиро зичлива прихильниця Ваша С.К.*” (С. Крушельницька до М. Павлика) [23,с.220]. Як етикетні у складі епістолярних формул самоназивання могли також вживатися: а) назви людей за товариськими стосунками: “*Щирий приятель твій Панько Куліш*” (до О. Вересая) [4,с.186]; “*Ваша товаришка Ольга Кобилянська*” (до Петко Тодорова) [16,с.472]; “*Твій давній і щирий друг Т. Шевченко*” (до Ф. Ткаченка) [45,с.268]; “*Ваша подруга щира і прихильна Соломія Крушельницька*” (до М. Павлика) [23,с.238]; “... приголубте сердечно Вашого пропащого товариша-прихильника, усією душею Вам відданого Павла Граба” (П. Грабовський до М. Павлика) [6,с.232]; “*Ваша приятелька Л.К.*” (Леся Українка до Г. Хоткевича) [38,с.195]; “... клониться Вам і всему товариству яко щирий побратим Федькович” (до К. Горбала) [39,с.383]; б) назви спорідненості: “*Щирий син ваш Т. Шевченко*” (до В. Григоровича) [45,с.27]; “*Прихильний серцем брат Ваш П. Куліш*” (до О. Милорадовичівни) [4,с.127]; “*Ваша сестра Леся*” (Леся Українка до М. Кривинюка) [38,с.16]; “*Сердечне поздоровлення Вам і господинові Партицькому засилає доня Русі*” (Уляна Кравченко до І. Франка) [20,с.437]; в) власне українські лексеми: “*Ваш щирий земляк Андрій Чайковський*” (до М. Коцюбинського) [29,с.232]; “*Бідолашний козак Байда, Дмитро Яворницький*” (до Д. Мордовцева) [11,с.129]; г) назви за професією чи родом занять: “*Не покидайте, брати мої, старого безталанного кобзаря Дармогря*” (Т. Шевченко до М. Лазаревського) [45,с.164]; “*З високим поважанням редактор “Зорі” Василь Лукич*” (до М. Коцюбинського) [28,с.291]; “*Ваш щирий маляр Сергій*” (С. Васильківський до Д. Яворницького) [12,с.108]; “*Кошовий отаман Байда-Яворницький*” (до Я. Новицького) [11,с.176]; д) слова, вжиті в переносному значенні: “*Ваш американський гайдамака*” (О. Бородай до Д. Яворницького) [9,с.103]; “*Музикант з дуже розстроєними струнами К.*” (О. Кобилянська до О. Маковея) [16,с.344]; “*Незрадний старий собака М. Старицький*” (до Д. Яворницького) [35,с.605]; е) стилістично знижені слова з метою самоприниження: “... не покидай мене, сердешного сірому Т. Шевченка” (до Я. Кухаренка) [45,с.205]; “... остаю яко нищ і нижайший раб Іван Франко” (до В. Давидяка) [40,с.32]; “... не забувайте мене, заволоку галицького, а Вам прихильного серцем Миколу Вороного” (до М. Коцюбинського) [26,с.162].

В епістолярних чемних формулах самоназивань знайшла відображення одна з етнопсихологічних рис українського менталітету – гумористичне ставлення до навколишнього світу [18,с.42]. Так, з метою створення гумору деякі автори для самоназивання використовували емоційно-експресивні козацькі прізвиська: “*Прийміть це словце від щирого козака Вл. Данилів-Задерихвіст-Коромислом та мандруй до гаю!*” (В. Данилов до Д. Яворницького) [9,с.151]; “*Кошовий отаман Задерихвіст-повище*” (Д. Яворницький до Я. Новицького) [11,с.172]; “*Козак Дмитро Держихвіст-пістолетом*” (Д. Яворницький до Д. Міхневича) [11,с.314]; “*Кошовий Держихвіст-пістолем*” (Д. Яворницький до Д. Мордовцева) [11,с.131]; “*Кошовий Держихвіст-рушницю*” (Д. Яворницький до Г. Вашкевича) [11,с.203].

Жартівливо-гумористичне забарвлення мають і ампліфіковані епістолярні ввічливі самоназивання, які зрідка трапляються у листах: “... остаю навсєгда той сам: Козак півник, Коло боку віник, – Звичайно званий Іван Франко” (до О. Рошкевич) [40,с.14]; “*З великим поважанням Ольга Косач, вона ж – О. Пчілка, що справді крутиться, як бджола або муха в окропі*” (до Д. Яворницького) [10,с.236]; “*Кошовий Байда, він же Держихвіст-пістолетом, а по-печатному Дмитро Яворницький*” (до Д. Мордовцева) [11,с.131].

Таким чином, у листах XIX – початку XX ст. в етикетній ситуації самоназивання адресанти послуговувалися епістолярними ввічливими формами та формулами. Форми самоназивань, як правило, виражались різноманітними антропонімами (власним ім'ям; власним ім'ям і прізвищем; прізвищем; псевдонімом; прибраним іменем чи прибраним прізвищем; криптонімом, а також присвійними займенниками та іменниками. До формули самоназивання, крім антропонімів, входили ще й етикетні лексеми типу *покірник, прихильник (прихильниця), земляк, друг, товариш, приятель (землячка, подруга, товаришка, приятелька)*, назви професій та посад, слова з переносним значенням та ін.

Епістолярний фразеологізм ввічливості “*Ваш покірний слуга*”, який має відтінок застарілості, під пером українських інтелігентів часто зазнавав трансформації. Деякі з епістолярних форм і формул самоназивань є стилістично виразними і мають жартівливо-гумористичний відтінок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакай А.Г. Толковый словарь русского речевого этикета. Свыше 4000 этикетных слов и выражений. – М.: Астрель–АСТ–Транзиткнига, 2004. – 683с.
2. Богдан С.К. Мовний етикет української епістолярії (“Ти написала: “Мій любчику...””) // Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – С. 351-360.
3. Богдан С. “Озовись до мене хоч інколи...” (Мовноповедінковий статус Шевченкових адресантів) // Дивослово. – 2000. – №5. – С. 15-20.
4. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк–Торонто: Українська вільна Академія наук у США, 1984. – 326с.
5. Глібов Л.І. Твори: У 2 т. – Т.2: Російська поезія. Драматичні твори. Статті. Фейлетони. Театральні рецензії. Листи. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 343-479.
6. Грабовський П.А. Вибрані твори: У 2 т.–Т. 2: Статті. Нариси. Оповідання. Листи.– К.:Дніпро,1985.–С. 169-343.
7. Гулак-Артемівський П.П. Твори. Вибрані листи.–К.: Дніпро,1964.–С. 211-236.
8. Дей О. Під завісою прибраних імен//Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.).–К.: Наукова думка,1969.–559с.
9. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького.–Дніпропетровськ: Гамалія,1997.–888с.
10. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького.–Дніпропетровськ,1999.–460с.
11. Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури.–Дніпропетровськ: АРТ–ПРЕС,2005.–500с.
12. Журавлі повертаються... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого: Листи (1895-1932).– Львів: Фенікс,2001.–920с.
13. Журавльова Н.М. Засоби вираження ввічливості слобожан у творах Г.Ф. Квітка-Основ'яненка//Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 11, ч. II.– Харків,2003.–С. 15-27.
14. Карпенко-Карий І.К. (Тобілевич) Твори: У 3 т.–Т. 3: Листи.–К.: Держ. вид-во худ. літ.,1961.–С. 203-275.
15. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 8 т.–Т. 8:Літературно-публіцистичні твори. Вибрані листи.–К.:Дніпро,1970.–С. 198-279.
16. Кобилянська О.Ю. Твори: У 5 т.–Т. 5: Статті та спогади. Автобіографії. Листи.–К.:Держ. вид-во худ. літ.,1963.–С. 247-767.
17. Кобринська Н.І. Твори: Повісті та оповідання. Статті. Вибрані листи.–К.: Дніпро,1980.– С. 390-446.
18. Кононенко І.В. Національна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов)// Мовознавство.–1996.–№6.–С. 39-46.
19. Коцюбинський М.М. Твори: У 6 т.–Т. 5: Листи (1886-1905).–К.:Вид-во АН УРСР,1960.– 463с.
20. Кравченко Уляна Вибрані твори: Поезії. Спогади учительки. Оповідання. Статті. Листи до Івана Франка.–К.: Держ. вид-во худ. літ.,1958.–С. 436-487.
21. Кримський А.Ю. Твори: У 5 т.–Т. 5,Кн.1: Листи (1890-1917).–К.:Наукова думка,1973.– 547с.
22. Кропивницький М.Л. Твори: У 6 т.–Т. 6:Нариси та вірші. Автобіографічні матеріали. Листи.–К.: Держ. вид-во худ. літ.,1960.–С. 241-572.
23. Крушельницька С.А. Спогади. Матеріали. Листування: У 2 ч.–Ч. 2: Матеріали. Листування.–К.: Музична Україна,1979.–С. 183-437.
24. Лисенко.В. Листи.–К.:Мистецтво,1964–533с.
25. Листи до Марка Вовчка: У 2 т.–Т. 2: Листи (1873-1970).–К.:Наукова думка,1979.–554с.

26. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. I. Айхельбергер-Гнатюк.–К.:Українські пропілеї,2002.–368с.
27. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II. Горошовський-Іткін.–Ніжин: Аспект,2002.–344с.
28. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. III. Карманський-Мочульський.–Ніжин: Аспект,2002.–480с.
29. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. IV. Науменко-Яновська.–Ніжин: Аспект-Поліграф,2003.–400 с.
30. Листи до Тараса Шевченка.–К.:Наукова думка,1993.–382с.
31. Листування Михайла Грушевського. Т. 1.–Київ–Нью-Йорк: УІТ,1997.–399с.
32. Листування Михайла Грушевського. Т. 2.–Київ–Нью-Йорк: УІТ,2001.–412с.
33. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т.–Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи.–К.: Наукова думка,1968.–С. 253-587.
34. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1.–К.: Радянська школа,1964.–234с.
35. Старицький М.П. Твори: У 8 т.–Т. 8: Оповідання. Статті. Листи.–К.:Дніпро,1965.–С. 431-751.
36. Тесленко А.Ю. Повне зібрання творів: Художня проза. П'єси. Дописи. Етнографічні нариси. Листи.–К.: Наукова думка,1967.–С. 487-505.
37. Українка Леся Зібрання творів: У 12 т.–Т. 11: Листи (1898-1902).–К.:Наукова думка,1978.–478с.
38. Українка Леся Зібрання творів: У 12 т.–Т. 12: Листи (1903-1913).–К.: Наукова думка,1979.–694с.
39. Федькович Ю.А. Твори: У 2 т.–Т. 2: Повісті. Оповідання. Казки. Драматичні твори. Листи.–К.: Дніпро,1984.–С. 343-426.
40. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.–Т. 48: Листи (1874-1885).–К.: Наукова думка,1986.–768с.
41. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.–Т. 49: Листи (1886-1894).–К.:Наукова думка,1986.–809с.
42. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.–Т. 50: Листи (1895-1916).–К.:Наукова думка,1986.–703с.
43. Черемшина Марко Новели. Посвяти Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Спогади. Автобіографія. Листи.–К.: Наукова думка,1987.–С. 356-444.
44. Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф. Твори.–К.:Дніпро,1982.–367с.
45. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т.–Т. 6: Листи. Нотатки. Фольклорні записи.–К.: Вид-во АН УРСР,1964.–С. 9-542.
46. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком)//Народна творчість та етнографія.–1999.–№5-6.–С. 106-115.
47. Ярошинська Є.І. Твори: Оповідання. Статті. Листи.–К.: Дніпро,1968.–С. 369-467.